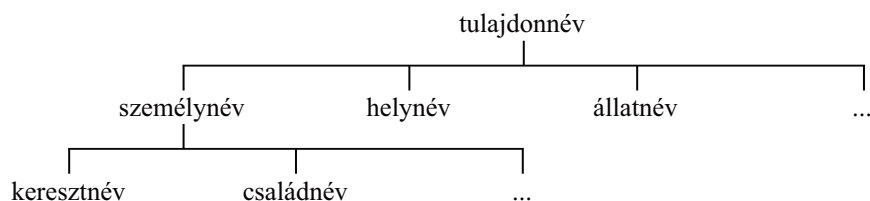

Tulajdonnév és kategorizáció*

5. A tulajdonnevek kategorizációját befolyásoló tényezők. – Eddig azt láthattuk, hogy a névként értelmezést alapvetően befolyásolja, hogy a kérdéses nyelvi egység tipikus vagy kevésbé tipikus-e. Korábban megállapítottuk, hogy – legalábbis a görög–római előzményekre visszamenő kultúrkörben – az átlátszatlan nevek tipikusabbak, mint az átlátszóak. A kérdést azonban bonyolítja, hogy a tulajdonnévnek különböző alkategóriái vannak. Ezeket hagyományosan a denotátumuk (illetve a személynevek esetében a névfunkciók eltérései) alapján különítjük el személynevekre, helynevekre, állatnevekre, intézménynevekre stb. Kategorizációjuk tehát (ahogyan arra már BARABÁS ANDRÁS és szerzőtársai is felhívták a figyelmet, vö. BARABÁS – KÁLMÁN C. – NÁDASDY 1977: 138) nem formai és jelentéstani, hanem kizárólag jelentéstani alapon történik. E kisebb kategóriák hierarchikus szintekre szerveződnek (a kategóriák hierarchikusságára l. TAYLOR 1991: 46–7):

1. ábra

A tulajdonnév kategóriájának hierarchikus szerveződése

A kategória eleme tehát maga is lehet kategória (TAYLOR 1991: 60): a TULAJDONNÉV eleme például a SZEMÉLYNÉV, ami azonban maga is kategória, számos elemmel, amelyek szintén kategóriák egy alsóbb szinten (pl. KERESZTNÉV, CSALÁDNÉV, RAGADVÁNYNÉV). A tipikusság természetesen kategóriánként is működik: minden kategóriának vannak tipikus és kevésbé tipikus elemei. (Például a helynév kategóriáján belül a pusztai földrajzi köznévből lett helynevekre mint periférikus alsóbb kategóriára, a községi és a tulajdonnév közti átmenetre l. RESZEGI 2009a.) Úgy tűnik továbbá, hogy ami egy alacsonyabb szinten tipikus, az egy magasabb szinten lehet kevésbé tipikus. A tipikus intézménynevek például átlátszóak, korábbi megállapításunk szerint viszont a tipikus tulajdonnevek nem azok (az intézménynév nem is tipikus tulajdonnév). Minél lejjebb megyünk tehát a hierarchiában, annál több a csak az adott kategóriára vonatkozó tipikalitási feltétel: az alsóbb szintek jelentése konceptuálisan és funkcionálisan is specifikáltabb a felsőbbekénél (TAYLOR 1991: 50). Éppen ezen tulajdonságok alapján soroljuk őket külön kategóriába, míg a felsőbb szinteken a közös sajátosságaik alapján kerülnek egy kategóriába.

* Készült a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával. Köszönöm Tolcsvai Nagy Gábornak, Hoffmann Istvánnak, Csontos Nórának, Papp Kornéliának és Farkas Tamásnak a cikk kéziratához fűzött értékes megjegyzéseit. A tanulmány első részét l. MNy. 2012: 282–91.

A kategorizáció nem tudományos alapon történik, hanem enciklopédikus ismereteink alapján. A *Da Vinci*-t például – amennyiben a kontextus nem nyújt elegendő segítséget a kategorizációhoz – az átlátszatlanság mint tipikalitási feltétel alapján minden előismeret nélkül a tulajdonnevek közé sorolhatjuk. Ahhoz azonban már, hogy egy szinttel lejjebb menjünk, és személynévnek nyilvánítsuk, előismeretek szükségesek. És míg a személynévi besoroláshoz elég annyit tudnunk, hogy viselője ember volt, a következő szintű azonosításhoz (családnév) már általában a személynévek, valamint közelebbről az olasz nevek szerkezetéről is rendelkezniünk kell némi ismerettel. A kontextustól függően természetesen a *Da Vinci*-t a FESTMÉNY kategóriába is sorolhatjuk, ehhez azonban a személyre, valamint AZ ALKOTÓ A MŰ HELYETT metonímiára vonatkozó ismereteinket kell aktiválnunk. Emellett az említett név még számtalan kategória – pl. ÁLLATNEVEK, HAJÓNEVEK – tagja lehet, az ezekbe való besoroláshoz azonban azt is tudnunk kell, hogy az említett kategóriák egyedeit gyakran nevezik el személyekről. Amennyiben tehát egy elem több kategóriának is a tagja lehet, kellő mennyiségű kontextuális információ hiányában elsőként abba soroljuk be, amelybe tartozását a legkevesebb előismeret alapján, nagyobb begyakorlottsága, könnyebb hozzáférhetősége révén képesek vagyunk megítélni – az ettől eltérő kategóriába való besorolás kizárólag a kontextus ismeretében lehetséges.

Egy nagyobb kategórián belül, az alacsonyabb szinteken az egyes kategóriák között is vannak tipikusabbak és kevésbé tipikusak, hiszen az alacsonyabb kategóriák a magasabb szinten lévők elemei. Láttuk például, hogy VAN LANGENDONCK prototipikusnak tartja a HURRIKÁNEVEKET, míg a magyarban ilyen kategória hagyományosan nem is létezik. Az állatneveken belül tipikus kategória például a KUTYANEVEK, MACSKANEVEK, LÓNEVEK stb., de kevésbé tipikus az EGÉRNEVEK vagy a HANGYANEVEK csoportja. Az első esetben a különbség oka a fizikai környezetben keresendő (Magyarországon nem szokásos jelenség a hurrikán), a másodikban azonban az embernek az őt körülvevő világhoz való viszonyulása a döntő. A tulajdonnév sémájának ugyanis része a kulturális séma is. Eszerint a dolgoknak csak meghatározott köre kap nevet, főként egyedi azonosítás céljából (vö. TOLCSVAI NAGY 2008: 40). Ezt gyermeknyelvi vizsgálatok is alátámasztják (vö. pl. HALL 1994, INAI–HARYU 2001). 2–4 éves, különböző anyanyelvű gyerekek egyaránt inkább tulajdonnévnek tartottak egy emberszerű bábura vagy emberi ruhába öltöztetett plüssállatra utaló nyelvi elemet, mint egy nem antropomorf tárgyra vonatkozót, mivel igen korán megtanulták, hogy az embereknek mindig van tulajdonnevük, tárgyakkal viszont csak ritkán. Az állatok kategóriáján belül is különbséget tudtak tenni: inkább tulajdonnévnek tartották az új szót, ha háziállatot vagy valaki által birtokolt állatot jelöltek vele. Az ember ugyanis azoknak az állatoknak, amelyeket házasított, illetve valamilyen szempontból szorosabb kapcsolatban áll velük (pl. egy fehér bálna, amelyre már régóta sikertelenül vadászik), ad nevet, míg más állatoknak nem. Fontos szempont továbbá, hogy a fenti kategóriákban említett egerek, hangyák a kutyákkal, macskákkal, lovakkal ellentétben csak kivételes esetben jelennek meg egyedként (két kutya között könnyen különbséget teszünk, két egér vagy hangya között viszont nem).

A prototipikusság nemcsak a tulajdonnéven belüli kategóriánként, hanem

nemzetenként, vallásonként, szubkultúránként is változik; vannak például tipikus székely, katolikus, protestáns, zsidó stb. kereszt- és családnevek is (vö. FARKAS 2004). Remekül tükrözi ezt Molnár Ferenc ironikus regényének, „Az éhes város”-nak egy részlete: „Orsovai úr egy héttel azelőtt lett Orsovai, mielőtt a terézvárosi plébániatemplomban megkeresztelték. [Korábbi családneve: *Holländer* – S. M.] [...] A keresztnevével is volt egy kis baja: csürte-csavarta annak előtte az Izidort, hol Izor volt, hol Izsó, sőt még az Imrét is megkockáztatta; képzelhetni, mily megkönnyebbülés volt ránézve az, hogy a keresztség mindeme gondjaitól megszabadította őt, s lett röviden: Pál. Orsovai Pál. Ez nagyszerű név volt, egyedüli a maga nemében, nem olyan, mint Szabó, Kovács, Vajda, aminő száz meg száz van, s nem is Vermes vagy Fehér, ami mindjárt azt a gyanút kelti, hogy valaha Weiss volt” (Molnár 1901/2007: 11–2).

A különböző nyelvekhez kötődő családneveknek, mint a paródia kapcsán korábban láttuk, gyakran vannak tipikus hangtani vagy alaktani jellemzőik, például jellegzetes végződéseik, képzőik (pl. *-ov*, *-ics*, *-szki*). Erre építettek a névmagyarosítási propagandában is, amikor azt hangoztatták, hogy nem magyaros nevük miatt híres honfitársainkat más nemzet fiainak tartják, s ezzel kisebbsítik a magyar nemzet dicsőségét és tekintélyét a nagyvilágban (MAITZ 2008: 23). Az efféle retorikát használókat nem érdekelte, hogy egy *-ics* végű nevet használó személynek akár már több évszázada Magyarországon él a családja, hogy anyanyelve, identitása magyar, ő maga magyar állampolgár; a név végződése és nem átlátszó volta által felébresztett nemzeti-nemzetiségi sztereotípiáknak ugyanis erősebben befolyásolta a kategorizációjukat a fentieknél. A neveket nyelvi alapon kategorizálták, ami természetes, hiszen nyelvi elemekről van szó; a gond az, hogy e kategorizáció eredményét tévesen a nyelven kívüli világra is vonatkoztatták, nem véve figyelembe azt, hogy az öröklődés révén a családnév gyakran elszakad attól a nyelvtől, amelyben keletkezett.

A családnév-változtatások során felvett nevek választását szintén erősen befolyásolta az, hogy egy-egy nevet milyen kategóriához tartozónak vélték kérvényezőik. HAJDÚ MIHÁLY a két világháború közötti katonatisztek névváltoztatásait vizsgálva azt tapasztalta, hogy a választott nevek 69,6%-a helynévből keletkezett (1994: 10), emellett lehetőleg régies írásmódú volt, mivel ilyen a tipikusnak tartott nemesi név; a választott név ugyanis a vélt, illetve remélt társadalmi felemelkedéssel kapcsolódott össze a névváltoztatók számára.

Ugyanakkor, mint FARKAS TAMÁS megfigyelte, a névmagyarosításkor már a tipikus végzések elhagyása is elégnék bizonyulhatott ahhoz, hogy a nevet magyarnak tartsák (FARKAS 2009a: 39). A tipikalitási feltétel tehát lehet negatív is. Az egyes feltételek korrelációban állnak egymással, így egy kategóriát jellemezhet például A és B jelenléte, illetve C hiánya (TAYLOR 1991: 50). Az említett esetben tehát a névváltoztatók által magyarnak tartott családneveket (többek között) az *-ov*, *-ics*, *-szki* stb. végzések hiánya jellemzi.

Esett már szó arról, hogy a tipikusság korfüggő is. A tulajdonnevek esetében ez legjobban talán a keresztnevek körében figyelhető meg. A névdivat következtében ugyanis folyamatosan változik, hogy melyik korszaknak melyek a legkedveltebb nevei. A korábban kedvelt *Jolán* vagy *Teréz* például az utóbbi ötven évben nem tartozott a divatos nevek közé, így ezeket hallva azonnal egy idős nő képe

rémlik fel bennünk. Vannak tehát tipikusan öreges és tipikusan fiatalos nevek; ezeknek a megítélése azonban a többi névkategóriához képest gyorsan, évek, évtizedek alatt megváltozik.

A tipikusság szoros kapcsolatban áll a gyakorisággal, mégsem állíthatjuk, hogy a gyakori minden esetben tipikus is, illetve fordítva. Így például, mint korábban láttuk, a *János* tipikus magyar férfi keresztnév. Ez egyrészt annak köszönhető, hogy egyházi eredeténél fogva nem átlátszó, másrészt évszázadokon keresztül országosan a leggyakoribb férfinév volt (esetében tehát a típus- és a példánygyakoriság egymást erősítve működött). Ma azonban már jóval kevésbé népszerű: a 2000-ben született fiúk nevének gyakorisági listáján csak a 30. helyen áll. Ráadásul újabban egyre nő az (újonnan keletkező vagy felújított) átlátszó keresztnévek típus- és példánygyakorisága a keresztnév-állományban (maga a típus is gyakoribb előfordulása, és a névegyedek is nagyobb megterheltségűek). Ezek típus- és példánygyakorisága azonban még nem közelíti meg a nem átlátszó nevekét, így például az összlakosságot tekintve a *János* még mindig a 4. leggyakoribb férfinév (FERCSIK–RAÁTZ 2009: 134); ezért e változások egyelőre még nem tudták megváltoztatni a keresztnévek kategóriájának transzparenciára vonatkozó tipikalitási feltételét és ezzel együtt ennek az al kategóriának a tipikusságát. A századok során kialakult hagyományt csupán egy hasonlóan erős, ellentétes irányú tendencia lehet képes megváltoztatni.

Hasonló változást figyelhetünk meg az asszonynevek terén is. Mivel hosszú ideig csak egyetlen változat, a *Nagy Dénesné*-típus volt hivatalosan elfogadott, ez lett az asszonynevek között a legtipikusabb. Az újabb és újabb törvényi szabályozások – jelentős késéssel alkalmazkodva az igényekhez és a gyakorlathoz – már egyéb típusokat is engedélyeztek, emiatt a fenti változat egyre ritkább a fiatalok körében. A változás hátterében itt sem nyelvi, hanem társadalmi okok (pl. a nők egyenjogúságának a névben való kifejezése, célszerűség, külföldi hatás, divat) állnak. Van azonban egy nyelvi ok, amely a gyakorisági változással ellentétesen hatva hozzájárul ahhoz, hogy e névtípus egyre ritkábbá válása ellenére is megőrizze tipikusságát. A többi típusban ugyanis (a *Nagyné Kovács Éva* kivételével) nem fejeződik ki nyelvileg a családi állapot; az említettekben azonban az asszonynévképző egyértelműen jelzi a névnek az ASSZONYNÉV kategóriába való tartozását.

Az sem példa nélküli, hogy egy név nem azért lesz tipikus eleme egy kategóriának, mert annyira gyakori, hanem mert más kategóriákban olyan ritkán fordul elő, hogy ahhoz képest már néhány előfordulás is számít. Ilyen az *Arisztid* név: bár korántsem volt olyan gyakori a legfelsőbb osztályban, mint amilyen a *János* volt a társadalomnak szinte minden rétegében, idegensége és az alsóbb rétegekben való ritkasága miatt az egész arisztokráciát jelképező, tipikus névvé vált. Ugyanezt figyelhetjük meg a *Jesus* esetében: mivel Európa legtöbb vidékén e név tabu alatt állt és áll ma is, a spanyol nyelvű területeken azonban nem, tipikus spanyol keresztnévvé vált, függetlenül attól, hogy mekkora a megterheltsége a spanyolul beszélők körében.

Ha egy név egy kategóriának tipikus tagja, az gátolhatja egy másik kategóriában való tipikusságát. Ilyen a *Mercédesz* név: Magyarországon tipikus tagja a MÁRKANÉV kategóriának, a NŐI NEVEKÉben azonban semmiképp sem nevezhető tipikusnak, holott az 1996-ban első névként adott női keresztnévek gyakorisági

listáján a 70. helyen szerepelt, megelőzve a több évszázados hagyományokkal rendelkező és egyértelműen tipikusnak tekinthető *Erzsébet*-et (LADÓ–BÍRÓ 1998: 17). E példa egyben azt is világossá teszi, hogy a több kategóriába is besorolható nevek írásmódja is befolyásolhatja a kategorizációt: a *Mercédesz* magyaros írásképe megkönnyíti a szó női névként való feldolgozását.

Pszichológiai vizsgálatok szerint a tipikusabb elemeket az emberek hamarabb említik, ha fel kell sorolni egy kategória elemeit; a tipikusabb tagokat hamarabb felismerik a kevésbé tipikusaknál; és a gyerekek korábban sajátítják el őket (vö. pl. ROSCH 1978: 38–9; EYSENCK–KEANE 2003: 283). Különösebb felmérés nélkül is biztosak lehetünk abban, hogy amennyiben autómárkákat kellene felsorolni, a *Mercedes* előkelő helyen szerepelne a felsorolás sorrendjében, ha azonban női keresztnéveket, meglehetősen hátul végezne. Ha pedig azt kérnénk az adatközlőktől, hogy kategorizálják e nevet, a többség először nyilvánvalóan márkanévnek mondaná, a női név csak ezután merülne fel, ha egyáltalán felmerülne. Ez is azt támasztja alá, hogy ha egy elem több kategóriának is a tagja lehet, a szövegkörnyezetből nyerhető egyéb információk híján legelőször abba soroljuk, amelynek tipikusabb tagja.

E példa arra is rávilágít, hogy a kategorizáció az elemek megjelenésének történeti sorrendjével sem mindig egyenesen arányos. Ha egy elem régebben és folyamatosan jelen van egy kategóriában, tipikusabb lesz, mint az újabbak, hiszen jóval begyakorlottabb és hozzáférhetőbb. Többek között ezért is lehet az *Erzsébet* jóval tipikusabb női név, mint a *Mercédesz*. De nem csak a két név magyarországi ismertettségének az ideje van hatással tipikusságukra. A *Mercédesz* előbbi női név volt, csak azután használták fel egy autómárka megjelölésére. Hogy kontextus hiányában (ami persze viszonylag ritkán fordul elő) mégsem női névként kategorizáljuk elsősre, annak az egyik oka, hogy e nyelvi elemet sok magyar először márkanévként ismerte meg, és csak később személynévként. A márkanév tehát számunkra régebben (és folyamatosan) volt jelen az előbbi, mint az utóbbi kategóriában.

Egy név viselőjének híressége, a névhez kapcsolódó konnotációk is erőteljesen befolyásolhatják a név elhelyezkedését a tipikussági skálán. Erre szolgáltat példát az Ignótus által közölt dualizmus kori kortesnóta: „Nem magyar az, aki ics-vics, Nem kell nekünk a Simoncsits, Éljen Benyovszky” (id. FARKAS 2009b: 43). Bár a nóta egyértelműen utal arra, hogy az *-ics*, *-vics* végződéseket tipikusan szlávoknak, a magyar családnevektől idegennek tekintették, úgy tűnik, Benyovszkyra mint híres magyarra e rigmus szerzője és terjesztői annyira büszkéek voltak, illetve a név annyira kötődött számukra a magyar nemességhez, hogy fel sem merült bennük szláv származásának a lehetősége, holott a *-szky* ezt éppúgy indokolta volna, mint az *-ics*, *-vics*: a személyhez kötődő asszociációk tehát erősebbek voltak, mint a név hangzása által keltettek. FARKAS TAMÁS emellett kiemeli, hogy a nóta szerzője és éneklője feltehetőleg szláv és szláv között is különbséget tettek: a *Benyovszky* név a hagyományos magyar–lengyel barátságot idézte fel bennük, ellentétben a szerbekhez kapcsolódó negatív sztereotípiákkal és félelmekkel. Míg tehát az *-ics*, *-vics* esetében a nyelvi tipikusságot a kulturális elé helyezve a más nyelvben keletkezett név viselőjét idegenként azonosították, a *-szky*-nél épp fordítva történt: a kulturális kategorizáció eredménye elnyomta a nyelvi kategorizációt.

6. **Köznevesülés.** – Mint fentebb láthattuk, a tulajdonnév egyszerre jelöl típust és példányt. Egy kevésbé tipikus név azonban kevésbé alkalmas a típus jelölésére. A „Horgász a pácban” című francia filmklasszikusban egy kutya nevéként szereplő *Gyereidetakarodj* hallatán például a film mint kontextus ismerete nélkül még abban sem lehetünk biztosak, hogy tulajdonnévvvel van dolgunk, nem is beszélve arról, hogy e csoporton belül melyik kategóriához sorolhatjuk. Minél tipikusabb tehát egy tulajdonnév, annál alkalmasabb típusának jelölésére; nem véletlen, hogy a köznevesülésben leginkább a tipikus nevek vesznek részt. Köznevesüléskor ugyanis a szó már nem egyetlen entitást, hanem egy kategóriát nevez meg (egy egyelemű halmaz helyett egy többelemű neve lesz). A legnyilvánvalóbb ez a RÉSZ AZ EGÉSZ HELYETT metonímia nyomán (az adott nemzetiségűek körében tipikus keresztnévből) köznevesült, katonákra alkalmazott gúnyneveknél: *fritz*, *iván* stb. A tipikus nevek köznevesülésben játszott szerepét TAKÁCS JUDIT vizsgálatai is alátámasztják: megállapítása szerint a tulajdonnevek közül leggyakrabban a keresztneveket érinti e változás, azok közül is a névkészlet legrégebben meghonosodott, összességében legmegterheltebb neveit (TAKÁCS 2007: 46–58). E nevek a KERESZTNÉV kategória tipikus elemei; korábban pedig már láthattuk, hogy a legtipikusabbnak tekinthető tulajdonnévi kategória éppen a KERESZTNÉV. Ugyanezt mondhatjuk el a tulajdonneveket tartalmazó közmondásokról is: tipikus keresztnemek tűnnek fel bennük, hiszen típusuk jellemző példányaiként ezek a legalkalmasabbak általános igazságok, népi bölcsességek kifejezésére. (A köznevesülés kognitív értelmezésére l. RESZEGI 2010.)

7. **Tipikus nevek az irodalomban és a filmben.** – Az irodalom régóta él a kategorizálás adta lehetőségekkel a névadás terén is. Gondoljunk például a commedia dell’artében szereplő állandó típusokra: a színdarabok régóta meglévő, az ókori komédiákra visszavezethető, begyakorlott elemekre épültek, amelyeket felhasználva a színészek nagy szabadsággal rögtönöztek a színpadon. Ezek nemcsak a történetek lehetséges fordulataira szolgáltattak mintát, hanem az egyes szereplők külsejére, jellemére, viselkedésére és a köztük lévő viszonyokra is. Ehhez az állandó név is hozzájárult: *Pantalone* a gazdag, zsugori, öreg velencei kereskedő, *Arlecchino* a vidám, fiatal szolga stb. A nézők így nemcsak a figura ruházatából vagy jellegzetes nyelvhasználatából, hanem a nevéből is tudhatták, mit várhatnak a karaktertől a darab folyamán.

Az írók gyakran használnak fel olyan neveket is, amelyek tipikusságukkal utalnak a figura valamely jellemzőjére (nemzetiség, vallás, társadalmi helyzet stb., l. fentebb). Ha egy író hőse átlagosságát akarja hangsúlyozni, többnyire tipikus nevet ad neki. (L. pl. Móricz „Tragédiá”-jának kisemberét, Kis Jánost, habár itt a családnevet akár beszélő névnek is felfoghatjuk; ugyanez figyelhető meg a népmesékben is, amelyekben a szegénylegényt, legkisebb fiút stb. általában *János*-nak vagy *Jancsi*-nak nevezik, vö. VOIGT 1993: 320.) E szokással kapcsolatban írja Kosztolányi „Káté az írásról” című cikkében: „Az élet egyáltalán nem valószínű. Sohase felejtsek el ezt az írók. Ha egy közönséges embert szerepeltetnek, ne nevezzék okvetlenül Kovács Jánosnak. Múltkor hallottam, hogy egy nagy bérházban lakik egy József József nevű ember. Milyen különös név. De ugyaneb-

ben a bérházban véletlenül lakik egy másik József József is, akinek az előbbihez semmi köze. Realista, tanulj. Tanuld meg, hogy az élet merész. Légy te merészebb” (Kosztolányi 1928/2002: 448). Ez az eset valóban érdekes, a világról alkotott felfogásunkat azonban nem változtatja meg: több millió magyar között nem csoda, ha két azonos nevűt találunk, két előfordulás azonban nem teszi e nevet tipikussá (habár több millió sem feltétlenül). Az az író, aki Kosztolányi tanácsát megfogadva hasonló nevet adna kisemberként jellemezni kívánt hőségnek, egészen biztosan nem érné el a célját, sőt éppen az ellenkező hatást gyakorolná olvasóira, akik (az életre és az irodalomra vonatkozó) tapasztalataik alapján kialakított kategóriákban gondolkodnak. Ez az alapja a nevek viccekben való felhasználásának is: *Pistike*, *Kohn* és *Grün*, *Arisztid* és *Tasziló* mind egy-egy típust képviselnek (l. pl. FARKAS 2004: 51). Mivel a beolvasás legegyszerűbb módja is az, ha egy név vagy álnév tipikus, érthető, hogy az angol nyelvű regények, filmek kémeinek, ügynökeinek, múlt nélküli hőseinek leggyakoribb neve vagy álneve is a *Smith*, sőt *John Smith* (Mr. és Mrs. Smith, Golyózápor, Mátix-trilógia stb.).

Mikszáth „Új Zrínyiász”-ában a tisztviselő Zrínyi Mór névének (1898/1988: 68) kettős funkciója van: egyrészt a humor forrása, hiszen Zrínyi először a rokonának gondolja; másrészt a történelmi családnévhez nem illő (arisztokrata viselői – például Esterházy, Benyovszky vagy Sándor Mór – ellenére is), tipikus zsidó névnek tartott keresztnévvel, a két elem össze nem illő voltával egyértelműen jelzi, hogy a férfi nevet változtatott, s ennek felemás okát is sejteti (a beolvasás és a kitűnés szándékának ütközése). „Az éhes város” című Molnár Ferenc-regényben szintén feltűnik egy Zrínyi, nála hírlapíróként: a főhős, Orsovai kölcsön akarja tőle kérni vasúti szabadjegyét, de aggódik, hogy leleplezik, mert „a vonaton az ilyen név még akkor is gyanút kelt, ha maga Zrínyi úr utazik” (Molnár 1901/2007: 8). Hogy miért? Mert olyan szorosan kötődik arisztokrata viselőihez, különösen a két Miklóshoz, hogy hétköznapi emberek nevéként kevéssé tipikusnak tartjuk. A névnek itt is hasonló a szerepe, mint Mikszáthnál, van azonban még egy funkciója: az „Új Zrínyiász” felidézése. Ugyanez mondható el Spiró György Mikszáth-parafrázisában, a „Legújabb Zrínyiász”-ban Zrínyi Mátyásnak, a fővárosi önkormányzat emberének a feltűnéséről is, sőt az ő keresztnéve a Rákossira való utalással még egy további értelmezési síkot is létrehoz (Spiró 1997: 112–3). Mivel a tulajdonnevek egyedítenek és eleve lehorgonyozottak, alapvető eszközei az intertextualitásnak, vagy inkább – NICOLAISEN kifejezésével élve – az interkontextualitásnak: felidéző erejük révén egyszerre vannak jelen a szövegen belül és az egyes szövegek között (1986, 1995b: 566).

8. Összegzés. – A világban való eligazodásunkat segítő egyik alapvető művelet a kategorizáció. Jellemző jegyek, tipikalitási feltételek alapján csoportokba, típusokba soroljuk a dolgokat, személyeket stb. Mint láthattuk, a névadás és a tulajdonnevek feldolgozása egyaránt a kategorizáción alapul. Bár a nevek a nyelv elemei, nyelvi tudásunk nem választható el a világról való tudásunktól, így a tulajdonnevek kategorizációja sem tisztán nyelvi alapon történik: nem függetleníthető a történelmi, társadalmi, kulturális, vallási stb. ismereteinktől, sztereotípiáinktól. A tulajdonnevek típusokba sorolása többnyire segíti denotátumuk

kategorizálását: egy tipikus név hallatán vagy olvastán azonnal meg tudjuk például állapítani, hogy egy helyről vagy egy személyről van-e szó. A kevésbé tipikus nevek ezzel szemben félrevezethetnek bennünket: mivel a virágnevek tipikus lánynevek, a *Jácint*-ot könnyen besorolhatjuk a női nevek közé. Ugyanígy kerülhetett egy időben a *Bonaventúra* a női nevek közé, illetve lehet kérdéses számunkra például a *Hargita* keresztnév nemhez kötése (vö. FARKAS 2006: 248), mivel a női nevek tipikusan *-a*-ra végződnek. A tulajdonnevek kategorizációja azonban nemcsak a mindennapi életben és ebből kiindulva az irodalomban, a filmművészetben és a viccekben játszik szerepet, hanem egyes nyelvi folyamatokban, így a köznevesülésben, új tulajdonnevek keletkezésében és a tulajdonneveket tartalmazó szólások és közmondások létrejöttében is.

Kulcsszók: tulajdonnév, kategorizáció, prototípus-elmélet, névadás, névhasználat, köznevesülés.

A hivatkozott irodalom

- BALÁZS JÁNOS 1963. A tulajdonnév a nyelvi jelek rendszerében. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 1: 41–52.
- BARABÁS ANDRÁS – KÁLMÁN C. GYÖRGY – NÁDASDY ÁDÁM 1977. Van-e a magyarban tulajdonnév? Nyelvtudományi Közlemények 79: 135–55.
- Bogdán Szabolcs 2004. *Lesbie L. Lowkupec: Sindzse zabszeme*. Budapest-Print, Bp.
- BÖLCSKEI ANDREA – N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk. 2008. Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. Balatonszárszó, 2007. június 22–24. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Bp.
- BULGAKOV, MIHAIL 1992. A tulajdonnév. *Helikon* 38: 447–58.
- BURGESS, CURT – CONLEY, PATRICK 1999. Representing Proper Names and Objects in a Common Semantic Space: A Computational Model. *Brain and Cognition* 40: 67–70.
- CSONTOS NÓRA – TÁTRAI SZILÁRD 2008. Az idézés pragmatikai megközelítése (Az idézési módok vizsgálatának lehetőségei a magyar nyelvű írásbeliségben). Általános Nyelvészeti Tanulmányok 22: 59–119.
- DIRVEN, RENÉ – VERSPOOR, MARJOLIJN eds. 1998. *Cognitive Exploration of Language and Linguistics*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia.
- EICHLER, ERNST et al. eds. 1995. *Namenforschung – Name Studies – Les noms propres* 1. Walter de Gruyter, Berlin – New York.
- EYSENCK, MICHAEL W. – KEANE, MARK T. 2003. *Kognitív pszichológia*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- FARKAS TAMÁS 2004. A családnevek konnotációjáról. *Névtani Értesítő* 26: 49–57.
- FARKAS TAMÁS 2006. Keresztnévkönyvek – keresztnévtárak – keresztnévsvótárak Magyarországon. In: MÁRTONFI ATTILA – PAPP KORNÉLIA – SLÍZ MARIANN szerk., 101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére. *Argumentum* Kiadó, Bp., 246–52.
- FARKAS TAMÁS 2007. A tulajdonnevek fordíthatóságáról és napjaink fordítási hibáiról, közzsók és tulajdonnevek példáján. *Névtani Értesítő* 29: 167–88.
- FARKAS TAMÁS 2008. Hozzászólás az új akadémiai helyesírási szabályzat tervezetének a tulajdonnevek írásával kapcsolatos szabálypontjaihoz. *Magyar Nyelvőr* 132: 407–16.

- FARKAS TAMÁS 2009a. Családnévrendszer, névhasználat, névváltozás nyelvi-kulturális kontaktushelyzetben. *Névtani Értesítő* 31: 27–46.
- FARKAS TAMÁS 2009b. „Nem magyar az, aki ics-vics...” Egy fejezet a névmagyarosítások történetéből. *Létünk* 39/2: 41–9.
- FARKAS TAMÁS 2009c. A tulajdonnevek fordításának alapkérdéseiről. *Diadal* vagy *Viktória, Eugén* vagy *Jenő*? Fordítástudomány 11/2: 22–35.
- FERCSIK ERZSÉBET – RAÁTZ JUDIT 2009. Keresztnevek enciklopédiája. A leggyakoribb női és férfinevek. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- GARDINER, ALAN 1954. *The Theory of Proper Names*. Oxford University Press, Oxford.
- B. GERGELY PIROSKA – HAJDÚ MIHÁLY szerk. 1997. Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. MNYTK. 209. Bp.–Miskolc.
- HAJDÚ MIHÁLY 1994. A családnév-változtatások szociológiai hátteréhez. *Névtani Értesítő* 16: 5–12.
- HAJDÚ MIHÁLY 1997. A tulajdonnév mint szófaji kategória. In: B. GERGELY – HAJDÚ szerk. 1997: 471–7.
- HAJDÚ MIHÁLY 1998. A tulajdonnév „meghatározása”. *Névtani Értesítő* 20: 5–12.
- HAJDÚ MIHÁLY 2008. A tulajdonnév és közszó határán. In: BÖLCSKEI – N. CSÁSZI szerk. 2008: 13–20.
- HALL, GEOFFREY 1994. Semantic Constraints on Word Learning: Proper Names and Adjectives. *Child Development* 65: 1299–1317.
- HEGEDŰS ATTILA 1997. Mi a tulajdonnév? *Névtani Értesítő* 19: 5–8.
- HEGEDŰS ATTILA 1999. Mi a tulajdonnév? II. *Névtani Értesítő* 21: 314–7.
- HOFFMANN ISTVÁN 2008. A személynévrendszerek leírásához. *Magyar Nyelvjárások* 66: 5–20.
- INAI, MUTSUMI – HARYU, ETSUKO 2001. Learning Proper Names and Common Nouns without Clues from Syntax. *Child Development* 72: 787–802.
- Kosztolányi Dezső 1928/2002. Káté az írásról. In: Uő: *Nyelv és lélek*. Osiris Kiadó, Bp.
- KÖVECSES, ZOLTÁN 2006. *Language, Mind, and Culture. A Practical Introduction*. Oxford University Press, Oxford.
- KÖVECSES ZOLTÁN – BENCZES RÉKA 2010. *Kognitív nyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Krúdy Gyula 1975. Rákóczi harangja. In: Uő: *Rákóczi harangja. Történelmi elbeszélések*. Móra Könyvkiadó, Budapest. 110–1.
- LADÁNYI MÁRIA 1998. Jelentésváltozás és grammatikalizáció – kognitív és szerves nyelvészeti keretben. *Magyar Nyelv* 94: 407–23.
- LADÓ JÁNOS – BÍRÓ ÁGNES 1998. *Magyar utónévkönyv*. Vince Kiadó, Bp.
- LAKOFF, GEORGE 1987. *Women, Fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind*. The University of Chicago Press, Chicago–London.
- F. LÁNCZ ÉVA 2011. A tulajdonságra utaló családnevek kognitív nyelvészeti megközelítésben. *Névtani Értesítő* 33: 29–38.
- LANGACKER, RONALD W. 1987, 1991. *Foundations of Cognitive Grammar* 1–2. Stanford University Press, Stanford (California).
- LŐRINCZE LAJOS 1947. *Földrajzineveink élete*. Néptudományi Intézet, Bp.
- MAITZ PÉTER 2008. „A szent ügy”. A dualizmus kori névmagyarosítási propaganda nyelvészeti elemzése. *Névtani Értesítő* 30: 7–33.
- Martel, Yann 2004. *Pi élete*. Európa Könyvkiadó, Bp.

- MARTINKÓ ANDRÁS 1956. A tulajdonnév jelentéstanához. In: BÁRCZI GÉZA – BENKŐ LORÁND szerk., Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. Akadémiai Kiadó, Bp., 189–95.
- Mikszáth Kálmán 1898/1988. Új Zrínyiász. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp.
- Molnár Ferenc 1901/2007. Az éhes város. Ulpius-ház Kiadó, Bp.
- NICOLAISEN, WILHELM F. H. 1986. Names as Intertextual Devices. *Onomastica Canadiana* 68/2: 58–66.
- NICOLAISEN, WILHELM F. H. 1995a. Name and Appellative. In: EICHLER et al. eds. 1995: 384–9.
- NICOLAISEN, WILHELM F. H. 1995b. Names in English Literature. In: EICHLER et al. eds. 1995: 560–8.
- RAÁTZ JUDIT 2006. A ciklonok, hurrikánok, tájfunok neveiről. *Névtani Értesítő* 28: 155–9.
- RESZEGI KATALIN 2009a. A jelentéshasadás mint helynévalkotási mód. In: *Helynévtörténeti tanulmányok* 4. Debrecen, 35–45.
- RESZEGI KATALIN 2009b. A tulajdonnevek mentális reprezentációjáról. *Névtani Értesítő* 31: 7–16.
- RESZEGI KATALIN 2010. A köznevesülésről. *Névtani Értesítő* 32: 143–9.
- ROSCH, ELEANOR 1978. Principles of Categorization. In: Eleanor Rosch – Barbara B. Lloyd eds., *Cognition and Categorization*. Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale, New Jersey.
- ROSCH, ELEANOR 1999. Reclaiming concepts. *Journal of Consciousness Studies* 6: 61–77. <http://psychology.berkeley.edu/faculty/profiles/erosch1999.pdf> (2009. 12. 10.)
- SLÍZ MARIANN 2006. A beszélő nevek mint a posztmodern eszközei. *Magyar Nyelvőr* 130: 290–301.
- SLÍZ MARIANN 2010. Which out of the four? The origin of family names in the light of cognitive semantics. [ELTE] *Annales Sectio Linguistica* 27: 101–12.
- SLOVENKO, RALPH 1984. Names and the Law. *Names* 32: 107–13.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1959. Tulajdonnév és köznév határterülete. *Magyar Nyelv* 55: 461–70.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1979. A tulajdonnév funkciója és jelentése. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Spiró György 1997. Legújabb Zrínyiász. In: *Uő: Mohózat*. Helikon Kiadó, Bp., 91–170.
- TAKÁCS JUDIT 2007. Keresztnevek jelentésváltozása. Egy tulajdonnévtípus közszóvá válásának modellje. *A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai* 86. Debrecen.
- TANOS BÁLINT 2008. Joan Bybee nyelvelmélete. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 22: 537–66.
- TAYLOR, JOHN R. 1991. *Linguistic Categorization. Prototypes in Linguistic Theory*. Clarendon Press, Oxford.
- TERRY, WILLIAM SCOTT 1994. On the Relative Difficulty in Recalling Names and Occupations. *The American Journal of Psychology* 107: 85–94.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 1996. A tulajdonnév jelentéstanáról egy névcsoport kapcsán. *Magyar Nyelvőr* 70: 319–25.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 1997. Posztmodern névadás (A névjelleg változása). In: B. GERGELY – HAJDÚ szerk. 1997: 600–6.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 1999. Térjelölés a magyar nyelvben. *Magyar Nyelv* 95: 154–65.

- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2000. A kognitív nyelvészet elméleti hozadéka a szövegtan számára. *Magyar Nyelvőr* 124: 494–500.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2001. A magyar nyelv szövegtana. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2005. A nyelvi kategorizáció kognitív nyelvészeti keretben. In: *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Sectio Linguistica Hungarica* 32. EKF Liceum Kiadó, Eger, 5–20.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2008. A tulajdonnév jelentése. In: BÖLCSKEI – N. CSÁSZI szerk. 2008: 30–41.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2010. Kognitív szemantika. Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, Nyitra.
- TOMASELLO, MICHAEL 2002. Gondolkodás és kultúra. Osiris Kiadó, Bp.
- VAN LANGENDONCK, WILLY 2007. *Theory and Typology of Proper Names*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- VÁRNAI JUDIT SZILVIA 2005. Bárhogy nevezzük... A tulajdonnév a nyelvben és a nyelvészetben. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- VOIGT VILMOS 1993. Tulajdonnevek a magyar népmesékben. *Névtani Értesítő* 15: 317–20.

Proper names and categorisation

This paper discusses the categorisation of proper names in the framework of prototype theory. After an introduction to the properties of prototypical proper names, the various ways of name giving are surveyed on the basis of that categorisation, and the role of categorisation in the interpretation and use of an item as a proper name is explored. In particular, we discuss the typical and less typical or culture dependent nature of the various categories of proper names, categories in the boundary area of proper names and common nouns, as well as factors determining the categorisation of proper names. Finally, the paper briefly introduces the role of the categorisation of proper names in their turning into common nouns, as well as in works of fiction and of cinematic art.

Keywords: proper name, categorisation, prototype theory, name giving, use of names, proper names used as common nouns.

SLÍZ MARIANN

Az irónia mint „kategóriaváltás” és „perspektíva-váltás” a szemantika és pragmatika határán*

1. Bevezetés. – Dolgozatomban arra szeretnék rámutatni, hogy az *o p p o z í c i ó* (opposition), *e l l e n t é t* (contrary), *n e g á c i ó* fogalmakat meglehetősen nagyvonalúan használja a szakirodalom az iróniával kapcsolatban. Tanulmányomban a GRICE-hoz (1975/1989, 1978/1989) kapcsolódó pragmatikairódalom

* Köszönettel tartozom témavezetőmnek, Németh T. Enikőnek mind szakmai, mind emberi támogatásáért, türelméért, amelyet a tanulmány készültékor folyamatosan tanúsított, valamint két lektoromnak értékes észrevételeikért, javaslataikért.